

УДК 37(477)(09):378.1

Олена Кірдан,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри загальної педагогіки,
педагогіки вищої школи та управління
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

ЛІЦЕЇ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті представлено дослідження ліцеїв та гімназій (училищ) вищих наук як єдиного типу навчальних закладів, які у 1810–1830-х роках стали ймовірною альтернативою університетам й посіли значне місце у системі вищої освіти України. Визначено місце та статус ліцеїв у системі народної освіти першої третини ХІХ століття. Досліджено обставини і причини їх заснування, а також розкрито особливості функціонування, внутрішньої організації, системи управління й фінансування.

Ключові слова: ліцей, попечитель, університет, директор, міністр народної освіти, державна освітня політика, внутрішнє управління.

В статье представлено исследование лицеев и гимназий (училищ) высших наук как единого типа учебных заведений, которые в 1810–1830-х гг. выступали в качестве возможной альтернативы университетам и заняли весомое место в системе высшего образования Украины. Определено место и статус лицеев в системе народного образования первой трети ХІХ века. Исследовано обстоятельства и причины их основания, а также раскрыты особенности функционирования, внутренней организации, системы управления и финансирования.

Ключевые слова: лицей, попечитель, университет, директор, министр народного просвещения, государственная политика в сфере просвещения, внутреннее управление.

The article presents the investigation of lyceums and gymnasiums as the common types of educational establishments. These establishments have been possible alternatives to universities and have been taken considerable place in the Ukrainian system of education during 1810–1830 years. The article determines the place and the status of lyceums in the system of national education in the first third of ХІХ century. The article investigates circumstances and the reasons of theirs foundation and points out the particularities of its functioning, internal organization, system of managing and funding.

Key words: lyceum, trustee, university, principal, minister of national education, state educational policy, internal management.

На початку ХІХ століття в Україні з'являється новий тип школи – «гімназії (училища) вищих наук» і «ліцеї», дослідження еволюції яких викликає значний інтерес з огляду на їх особливе місце у системі вищої освіти. Кременецький та Рішельєвський ліцеї, Гімназія вищих наук кн. Безбородька у Ніжині відіграли значну роль у становленні вітчизняної вищої школи та яскраво проілюстрували зміни у державній освітній політиці. Дослідження розвитку «особливого типу» навчальних закладів допомагає зрозуміти особливості становлення вітчизняної системи вищої освіти, що особливо актуально на сучасному етапі її реформування.

Історія вищої освіти України першої чверті ХІХ століття викликала значний інтерес науковців. Перші роботи, присвячені окремим навчальним закладам, з'явилися вже у другій половині ХІХ століття, але, як правило, присвячувалися лише конкретному навчальному закладу [4]. Як особлива група у системі народної освіти у контексті еволюції державної освітньої політики, ліцеї вперше розглядаються у роботі С. В. Рождественського [6].

Сучасні науковці продовжують звертатися до різних аспектів історії навчальних закладів «особливого типу». Так, ґрунтовне монографічне дослідження історії Кременецького ліцею та його місця у системі освіти Волині здійснено С. Коляденко [3]. Організаційно-педагогічним умовам становлення гімназії вищих наук кн. Безбородька присвячено дослідження Г. Самойленко [7]. Проблеми становлення та історичного розвитку ліцеїв в Україні досліджені М. Подзігун [5]. Таким чином, аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про необхідність дослідження ліцеїв як одного із типів навчальних закладів, який виступав у якості ймовірної альтернативи університетам.

Мета статті полягає у дослідженні історії ліцеїв у першій третині ХІХ століття у контексті еволюції системи вищої освіти України. Об'єктом дослідження є система освіти України першої третини ХІХ століття, а предметом дослідження – ліцеї та гімназії (училища) вищих наук у цій системі, особливості управління ними.

Визначена мета статті передбачає вирішення наступних конкретних завдань: визначити місце та статус ліцеїв у системі освіти першої третини ХІХ століття; окреслити обставини і причини їх заснування; розкрити особливості функціонування, внутрішньої організації та системи управління й фінансування ліцеїв та гімназій (училищ) вищих наук.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку ХІХ століття до середини 1830-х років. Саме у цей час відбувається формування системи народної освіти у Російській імперії, створюється міністерство, видаються основоположні документи, укладається ієрархія навчальних закладів, визначається мета їх діяльності та статус; відбувається перегляд державної освітньої політики, одним із проявів якого стало набуття досліджуваними навчальними закладами іншого статусу. Територіальні межі дослідження охоплюють українську

територію, що була у складі Російської імперії.

У статті використано метод порівняльного історичного аналізу, який дозволив провести порівняння досліджуваних закладів з університетами й надав можливість окреслити спільні та відмінні організаційно-управлінські засади діяльності, а також системний підхід – із організації ліцеїв виокремлювались такі елементи як система фінансування та система управління.

Упродовж першої чверті XIX століття на території сучасної України була відкрита Волинська гімназія з особливими правами та розширеним курсом наук [8, Стб. 420–425], яка згодом була перейменована в Кременецький ліцей. Чим же зумовлена така реорганізація? Волинська гімназія (заснована 29 липня 1805 р.) надавала можливість дворянам навчатись «зодчеству і практичній механіці, землеробству та садівництву, хірургії, повивальному мистецтву й лікуванню тварин» [8, Стб. 372]. Таким чином, навчальний план підготовки у Волинській гімназії суттєво відрізнявся від аналогічних навчальних закладів. Вже згодом, 18 січня 1819 р., беручи до уваги, що Волинська та Подольська губернії мають «потребу у вищому училищі», яке «благородному юнацтву могло б по крайній мірі замінити університет», знаходяться далеко від Віленського університету, Волинська гімназія перейменована в Кременецький ліцей [8, Стб. 1133–1134].

У 1817 р. в Одесі було відкрито Рішельєвський ліцей, а у 1820 р. – Ніжинську Гімназію вищих наук кн. Безбородька [8, Стб. 983–1012], яку 1832 року перепрофільовано в Ніжинський фізико-математичний ліцей. Слід зазначити, що училища (гімназії) вищих наук мало чим відрізнялися від ліцеїв і з часом були перейменовані в ліцеї. Однак, зміна назви навчального закладу не зумовила ніяких істотних змін в їх структурі, діяльності, правах випускників [14, с. 859].

Розглянемо детальніше особливості нового типу навчальних закладів. Їх своєрідність полягала в поєднанні у межах однієї освітньої установи програм гімназичного та університетського курсів. Саме з цієї причини місце ліцеїв у системі шкіл визначалось як «перше після університетів», а їх статuti, що регламентували внутрішню структуру, розроблялися вже після прийняття в 1804 р. університетського статуту, а тому достатньо багато перейняли з нього. Зокрема, внутрішня структура ліцею багато в чому була схожою на університетську. На чолі ліцею, як і університету, була Рада (Конференція), що мала право обрання директора, інспектора, професорів та ін., а також право самостійного керівництва навчальною частиною ліцею. Правління ліцеїв опікувалось господарськими питаннями. Ці положення свідчать про надання навчальним закладам даного типу більшої самостійності у вирішенні питань внутрішнього управління.

«Учена спільнота» ліцеїв складалася із професорів, ад'юнктів,

вчителів. Викладачам були надані такі ж пільги, що й університетським професорам: право на класні чини, на пенсії та ін. Однак, на відміну від університетів, вони були позбавлені наукової атестації.

Вихованці досліджуваних навчальних закладів мали рівні права із студентами університетів: утримання частини студентів за державні кошти і надання права на отримання класного чину по завершенню курсу. Отже, атестати ліцеїстів прирівнювались до університетських.

Ще одна особливість – наявність у старших класах ліцеїв курсу «вищих наук», який був університетським та охоплював предмети трьох університетських факультетів: морально-політичного, словесного і фізико-математичного; у ліцеях були відсутні предмети медичного факультету.

На відміну від університетів у внутрішній структурі ліцеїв не було поділу на факультети. Це пояснювалось не тільки більш вузьким циклом предметів, а й недостатньо чітко сформульованою метою діяльності даних навчальних закладів. Таким чином, ліцеї надавали ґрунтовну гуманітарну енциклопедичну освіту, і, водночас, не були ні загальноосвітнім навчальним закладом, ні навчальним закладом, що надавав спеціальну освіту з певної галузі знань. Утім, не позбавлені сенсу твердження ряду істориків, зокрема Е. Шмідта [12, с. 216], Н. Арістова [1], що за «енциклопедичністю» освіти та її поверховості, ліцеї та училища були схожі на гімназії, тобто були середніми навчальними закладами. Однак, навряд чи можна повністю поділяти таку точку зору. Сам факт уведення курсу «вищих наук» вже ставив ліцеї (училища) суттєво вище за губернські гімназії. А стосовно прав та привілеїв викладачів та випускників училищ, як нами зазначалося, вони прирівнювались до університетів. Все вищеперераховане дозволяє віднести ліцеї та гімназії (училища) вищих наук до розряду вищих навчальних закладів України.

Ще однією суттєвою особливістю ліцеїв було те, що вони мали достатньо багато відмінностей, попри однакову назву та схожість у загальних рисах, яка дозволяла їх об'єднати в один тип навчальних закладів. Так, при поділі на гімназичні та власне ліцейські класи, кожен ліцей мав власний термін навчання: Ніжинська гімназія вищих наук: 3 курси по 3 однорічні класи (нижчий, середній, вищий); Рішельєвський – 3 курси: 3 однорічні («приуготовительный»), 5 однорічних класи (літературний) і дворічний (вищий); Кременецький – 3 курси: 4 однорічні класи (нижчий) і 3 дворічні (вищий). Таким чином, навчання в Ніжинській гімназії вищих наук тривало 9 років, Рішельєвському та Кременецькому ліцеях по 10 років.

Окрім мови викладання, у Рішельєвському ліцеї – французька, Кременецькому – польська, у інших – російська, в навчальних програмах також були певні відмінності. Наприклад, у статуті Кременецького ліцею (1818 р.) вказувалось на вилучення предметів юридичного циклу, які були в програмах інших ліцеїв; у Рішельєвському ліцеї деякий час вивчалась

італійська мова, яку згодом було замінено на німецьку та ін. У Кременецькому ліцеї навчання в молодших та середніх класах давало спеціальну сільськогосподарську освіту, а в старших класах – носило широкий енциклопедичний характер. Викладання курсу «вищих наук» у даному ліцеї зводилось до читання приватних лекцій для бажаючих. Така специфіка програми, з погляду М. Ф. Владімірського-Буданова, була викликана «не намаганням до більш серйозного вивчення науки, а якраз навпаки – бажанням полегшити курс до крайності» [2].

У внутрішній організації начального закладу великою мірою відрізнявся Рішельєвський ліцей. Правління ліцею, яке вирішувало всі господарські питання, вводило до свого складу батьків учнів і, в якості голови, Одеського міського очільника. Мабуть, це зумовлювалось виділенням на утримання ліцею певної суми із міської казни. При навчальному закладі були одночасно відкриті початкове училище, педагогічний інститут і два дворічних училища: юридичне та комерційне. Така складна структура ліцею визначалася, по-перше, тим, що він виник на базі об'єднання декількох навчальних закладів: комерційної гімназії, повітового та приходського училищ, Виховного інституту і, певною мірою, як би замінив їх собою; по-друге, віддаленістю від Харківського університету та місцевими потребами. Таким чином, ліцей із допоміжними закладами був навчальним закладом із завершеним циклом освіти: від початкової – до вищої спеціальної. Крім того, для вільноприходячих було створено особливі класи, які виключали спілкування з ліцейськими. Цей поділ утворював ніби два ліцеї: внутрішній і зовнішній, що були пов'язані між собою лише викладацьким складом та управлінським апаратом. Аналогічного поділу не було у жодному навчальному закладі даного типу.

Вступ до ліцеїв та училищ (гімназій) вищих наук був дозволений переважно для «неимущих», «недостаточных» дворян, а також до навчання в них допускалися представники інших станів.

Всі навчальні заклади даного типу наділялися привілеєм випускати своїх вихованців з правом на класні чини, проте ступінь цих привілеїв була різною. Наприклад, Ніжинський ліцей – від XIV до XII, Рішельєвський – XIV–X [8, Стб. 632–657].

Так, як ліцеї з'явилися за ініціативою приватних осіб, і, у переважній більшості випадків, на приватні пожертви, джерела їх фінансування також були найрізноманітнішими, а механізм достатньо складним. Найбільш складною була структура фінансування Рішельєвського ліцею, яка включала в себе цілий комплекс джерел (не беручи до уваги плату пансіонерів). По-перше, указом від 15 березня 1817 р. було визначено збір коштів на користь навчального закладу упродовж 10 років по 2-і копійки сріблом з кожної чверті експортованого з Одеси зерна (хліба). Частина грошей повинна була йти на будівництво корпусів ліцею, інша – на побудову в Одесі лавок (магазинів), з доходу яких планувалося

виплачувати утримання чиновників навчального закладу. По-друге, на користь ліцею надходив дохід з оренди земель, виділених йому Дюком де Рішельє; він складав 3260 талерів на рік. По завершенні 14-річного терміну оренди ліцею надавалось право отримувати вищезазначену суму із державного казначейства. За рахунок цих коштів повинен був утримуватись Педагогічний інститут. По-третє, фінансування початкового училища і двох додаткових училищ забезпечувалось за рахунок коштів, виділених на утримання навчальних закладів, на базі яких створювався ліцей (13 тис. рублів). Високою була плата за пансіонерів – у Рішельєвському ліцеї вона складала 1200 рублів. Інший навчальний заклад – Кременецький ліцей – утримувався за рахунок коштів едукційного фондушу. У цілому, перераховані ліцеї володіли незначною сумою коштів. Кн. А. І. Безбородько пожертвував 210 тис. рублів на відкриття вищого училища в Ніжині [1, с. 71–72].

Характерною особливістю управління досліджуваними навчальними закладами була їх підпорядкованість попечителям учбових округів (аналогічно з університетами). Так, управління Гімназією вищих наук кн. Безбородька (згодом – ліцей) здійснювалося попечителем учбового округу й номінально почесним попечителем. Особливий контроль над гімназією здійснювали почесні попечителі – нащадки засновника князя І. А. Безбородька. Правління Рішельєвського ліцею звітувало перед попечителем Харківського університету. До органів управління входили представники дворянської спільноти – батьки учнів, здійснюючи, тим самим, поєднання державного та громадського контролю. Ступінь самостійності, незалежності внутрішнього управління досліджуваних навчальних закладів був максимальним наприкінці 1810-х рр., однак з початку 1820-х рр. проведено ряд реформ, котрі посилили державний контроль й підпорядкували ліцеї конкретним чиновникам.

У владних колах неоднозначно оцінювали факт відкриття ліцеїв і училищ (гімназій) вищих наук. Одним із прихильників даного типу навчальних закладів на початку ХІХ століття був М. М. Сперанський. 11 грудня 1808 р. він подав імператору записку «Про удосконалення народного виховання», у якій поряд із проблемами розвитку загальноосвітньої системи пропонував створення спеціальних начальних закладів для підготовки високоосвічених чиновників для цивільної служби [11, с. 126]. На думку деяких державних чиновників, ліцеї були більш доцільним типом навчальних закладів, ніж університети. Так, наприклад, гр. В. П. Кочубей, племінник гр. І. А. Безбородько, в квітні 1805 р. пропонував дядькові наслідувати приклад П. Г. Демидова і відкрити в Ніжині училище вищих наук, від якого «істотна користь для краю цього бути може». Чим було зумовлено таке прихильне ставлення до заснування ліцеїв? Звісно, обставинами суспільно-історично та культурного розвитку. Так, у перші роки ХІХ століття, коли освітня реформа по створенню єдиної

чотириступеневої системи освіти тільки розпочиналась, університети відчували гострий дефіцит контингенту слухачів, оскільки малочисельним був склад випускників гімназій, а прихильники ліцеїв вбачали у них зв'язуючи ланку між середньою та вищою освітою, акцентували на підготовці слухачів гімназійних класів до слухання університетських курсів у межах одного навчального закладу. Водночас, опоненти ліцеїв достатньо слушно ставили питання про їх місце у системі освіти та органічний зв'язок із іншими типами освітніх установ.

У 1818 р. Головне правління училищ, розглядаючи питання про заснування у м. Ніжин вищого навчального закладу і найменування його ліцеєм, висловилося проти «заснування ліцеїв, де б то не було», тому що «це не узгоджується із загальноприйнятою Головним правлінням училищ системою народної освіти в державі» [13, с. 78]. Вже згодом, Вчений комітет звернув увагу на негативні наслідки заснування ліцеїв і училищ (гімназій) вищих наук, «оскільки права, надані останнім, подавляючи істину освіти, ні до чого іншого не ведуть, як тільки до розмноження чиновників у державі»; «поширення цих привілеїв на інші навчальні заклади неодмінно слугуватиме на підриг університетів» [13, с. 78].

У процесі становлення єдиної системи освіти, все виразніше проглядався суттєвий недолік ліцеїв: невизначеність мети цих навчальних закладів, а, відтак, їх місце у системі навчальних закладів країни. Влаштовані вони були на зразок університетів, але, водночас, не поділялись на факультети, отже була відсутня спеціалізація випускників. Саме це згодом стало найбільшою проблемою для ліцеїв і змушувало засновників шукати шляхи вирішення даної проблеми. Так, при Рішельєвському ліцеї, як ми зазначали раніше, відкрито два дворічні училища: юридичне та комерційне для отримання спеціальної освіти. Однак, інші навчальні заклади були у парадоксальній ситуації: з одного боку, випускники отримували класний чин, а з іншого – потребували завершення своєї освіти в університеті. Ця особливість ще раз підкреслює, що ліцеї та гімназії вищих наук надавали лише загальну гуманітарну освіту, і, відповідно, ще з часу свого відкриття були приречені на багаторазову реорганізацію.

Не дивлячись на відсутність єдиної точки зору на проблему ліцеїв, протягом першої чверті XIX століття на державному рівні санкціонувалось питання їх відкриття. Деякі ліцеї імперії, зокрема всі на території сучасної України, виникали далеко від університетів і передбачались як своєрідні культурні центри свого регіону. Наприклад, у Постанові про відкриття Рішельєвського ліцею зазначено так: «...По важному в отношении к Коммерции положению сего города, по большому населению онаго, и по дальнейшему расстоянию от университета и высших наук, предложено учредить там особый институт или лицей, который, заключаая в себе все постепенные классы образования учебного, заменит собою ныне

существующую в Одессе коммерческую гимназию, уездное и приходское училища и Воспитательный институт». Мабуть, можна погодитись з думкою В. Г. Щеглова, що однією із причин «появи такого роду навчальних закладів [ліцеїв] була нестача, з одного боку, університетів, а з іншого, гімназій, і намагання поєднати в одному навчальному закладі при порівняно невеликих витратах, якими були капітали засновників цих своєрідних вищих навчальних закладів, вигоди вищої та середньої освіти» [13, с. 80]. До того ж меценати, за ініціативи та на кошти яких було відкрито більшість ліцеїв та училищ (гімназій) вищих наук, висловлювали достатньо конкретне бажання: заснувати навчальні заклади, які б мали «одинакову ступень з університетами і всі переваги онаго, заведя в нем класс наук университетских» [9, с. 165]. Таким чином, з вдячністю приймаючи пожертви на розвиток освіти та засновуючи ліцеї, фактично держава робила поступ у напрямі упровадження нового типу навчального закладу, що характеризувався двоступеневістю – надавав як гімназійну, так і університетську освіту.

З нашого погляду, ще однією достатньо важливою причиною, яка сприяла відкриттю ліцеїв, був соціальний склад студентів університету. Дворянство, за висловом В. П. Кочубея, ігнорувало університети із побоювань, що у їх стінах діти іменитих дворян зустрінуться «лицом к лицу с детьми разночинцев и даже черни». Вихід із такої ситуації бачився у відкритті ліцеїв та училищ (гімназій) вищих наук. Навчальні заклади такого типу не лише надавали можливість отримання доброї освіти, але й «неисчислимую выгоду призрения воспитанников» [10, с. 12]. Тьюторська система наставництва, введена за зразком англійських шкіл, також слугувала сильним стимулюючим фактором для дворянства при обранні навчального закладу для своїх дітей.

Однак, відкриття ліцеїв та училищ (гімназій) вищих наук у першій чверті XIX століття не можна оцінити однозначно. З одного боку, вони виникли поза державною програмою формування стрункої системи освіти та з часу свого заснування знаходились у протиріччі з цією системою. По-перше, привілейовані дворянські навчальні заклади не узгоджувались із оголошеним державою принципом позастанової освіти, а по-друге, невизначеним було їх місце в єдиній чотириступеневій системі освіти. Останнє стало більш відчутним по мірі становлення системи народної освіти. Вже згодом, у 1828 р. після реорганізації гімназій відповідно нового статуту, спричинило збільшення кількості гімназистів, розширення програм і становлення середньої школи на єдиній основі. Інтенсивними темпами також розвивалась вища освіта: збільшувалась чисельність вищих навчальних закладів та студентів у них, формувався викладацький склад, відбувалося розширення курсу навчання за рахунок уведення ряду нових предметів, зміцнювалась матеріально-технічна база та ін.

З іншого боку, двоступенева система, характерна для навчальних

зкладів даного типу, забезпечувала органічну єдність і наступність навчальних програм, плавний перехід від одної ланки до іншої. Ліцеї стали у окремих регіонах території підросійської України культурними та просвітницькими центрами, що відкривали для молоді додаткові можливості щодо отримання освіти та притягували до себе найкращі викладацькі кадри певного регіону. Тому нам бачиться закономірним, що згодом із зміцнілих ліцеїв відкривались або університети (Київський св. Володимира – 1834 р., Новоросійський – 1865 р.), або інститути (Ніжинський – 1874 р.), які зайняли провідне місце у системі вищої освіти України.

Отже, наприкінці першої третини ХІХ століття поряд із Харківським університетом на українській території, що була у складі Росії, функціонувало три ліцеї. Нормативно-правова база закладів даного типу розроблялася з урахуванням їх специфіки та із опорою на університетський статут. Юридичний статус, наявність у навчальних програмах предметів «вищих наук», близькість по внутрішній структурі та управлінню, правовому статусу викладацького складу та випускників до університетів дозволяє об'єднати досліджувані навчальні заклади в одну групу – вищі навчальні заклади університетського типу. Таким чином, проведене нами дослідження надало можливість констатувати, що ліцеї й училища (гімназії) вищих наук були єдиним типом навчальних закладів й невід'ємною частиною системи народної освіти. У 1810–1830-х роках вони стали ймовірною альтернативою університетам й посіли значне місце у системі вищої освіти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристов Н. Состояние образования в России при Александре I / Н. Аристов // Известия историко-филологического института кн. Безбородко. – Т. III. – 1879. – С. 62–101.
 2. Владимирский-Буданов М. Ф. История Киевского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. – Киев : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. – 674, [43] с.
 3. Коляденко С. Кременецкий лицей у системі освіти Волині (ХІХ – 30-ті рр.) [Електронний ресурс] / С. Коляденко. – Режим доступу : http://eprints.zu.edu.ua/4339/1/MONOGRAFIJA_A4.pdf
 4. Лавровский Н. А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820–1832) / Н. А. Лавровский // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – С. 102–259.
 5. Подзігун А. М. Становлення та історичний розвиток ліцеїв в Україні [Електронний ресурс] / А. М. Подзігун. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nzvdpu/pp/2007_19/text
 6. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности министерства
-

- Народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб., 1902. – 875 с.
7. Самойленко Г. В. Гімназія вищих наук кн. Безбородька (1820–1832) / Г. В. Самойленко // Ніжинська вища школа (1820–1995). – Ніжин, 1995. – С. 5–28.
 8. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 1. : Царствование Императора Александра I. – СПб. : Типография В. С. Балашова, 1873. – 1007 с.
 9. Сухомлинов М. И. Исследования по русской литературе и просвещению : материалы для истории образования в России в царствование Александра I. – СПб. : Типография А. С. Суворина, 1889. – 516 с.
 10. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет ... (1802–1955 гг.). – Харьков, 1955. – 387 с.
 11. Хотеевко В. «...из угождения к воле государя» / В. Хотеевко, Л. Иванова // Высшее образование в России. – 1999. – № 6. – С. 121–128.
 12. Шмидт Е. История средних учебных заведений в России / Е. Шмидт. – СПб. : Типография В. С. Балашова, 1878. – 684 с.
 13. Щеглов В. Г. Высшее учебное заведение в г. Ярославле имени Демидова в первый век его образования и деятельности (6 июня 1803–1903 года): Исторический очерк / Щеглов В. Г., орд. проф. Демид. юрид. лица. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1903. – 289 с.
 14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона : в 86 томах (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. 34 (А) : Углерод – Усилие. – 1902. – С. 483–960 [16 л. ил].
-